

ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

The Dhammadhipateyya Development of Governance

in the Context of a New Thai Society

^{1*} พระครูโสภณธรรมโชติ (สัมพันธ์ สิริโรจน์บริรักษ์) และ ² เกษฎา ผาทอง

^{1*} Phrakhrusophonthammachot (Sampan Sirroteboriruk), and ² Ketsada Phathong

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University

Corresponding author E-mail: ^{1}Suttipod555@gmail.com

Received March 13, 2024; Revised May 11, 2024; Accepted June 1, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาหลักธรรมาธิปไตยในฐานะที่เป็นหลักธรรมคำสอนประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา 2) ศึกษาหลักธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ และ 3) เสนอแนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ประชากรหรือผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่ใช้ในการวิจัยโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 30 รูป/คน และการสนทนากลุ่มเฉพาะ จำนวน 13 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลเป็นแบบวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนาอรรถาธิบาย

ผลการวิจัยพบว่า 1. พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย ในแง่ของการบริหารพุทธบริษัท 4 โดยสรุป 9 ประการ ได้แก่ 1) หลักสันติ ที่มุ่งยึดเอาความผาสุกและความเป็นอยู่ของประชาชน 2) พุทธองค์การ ทรงวางหลักการบริหารจัดการงาน ต้องอาศัยการร่วมกันทำงานโดยมีเป้าหมายเดียวกัน 3) การวางแผนเชิงพุทธ โดยยึดหลักอริยสัจสี่ 4) ความเชี่ยวชาญเชิงพุทธ “เอตทัคคะ” 5) การบริหารความขัดแย้งเชิงพุทธ เป็นการบริหารงานที่ช่วยลดความขัดแย้ง 6) พุทธบริการ ทรงได้วางหลักการให้บริการแก่ประชาชน 7) พุทธจริยธรรมาภิบาล ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยธรรม 8) พุทธสัปปายะ ทรงดำรงตนตามสมควรภูมิประเทศ 9) สัมฤทธิ์ผลเชิงพุทธ เป้าหมายของการเป็นพุทธบริษัท คือ ความสุขสงบและปรินิพพาน

2. ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ ต้องอาศัยบุคคลที่พยายามศึกษาแนวคิด ตลอดจนพยายามนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทยที่พัฒนา

ไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมการตื่นตัวทางการเมืองระบอบประชาธิปไตย ตลอดถึงสถานการณ์การเมืองการปกครองปัจจุบัน ภายใต้โครงสร้างการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้ ธรรมาธิปไตยเป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม ถือธรรมเป็นหลักในการปกครองในปัจจุบันและอนาคต

3. แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิธีใหม่ คือ (1) หลักการดำเนินชีวิตของคนไทย (2) หลักการปกครองประเทศ (3) การเป็นศูนย์รวมจิตใจ (4) การเป็นที่มาของวัฒนธรรมไทย (5) การเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย (6) การเป็นรากฐานของวัฒนธรรม (7) การเป็นมรดกของชาติ (8) การเป็นเอกลักษณ์ของชาติ (9) ฐานะที่ช่วยสร้างสรรค์อารยธรรม (10) ฐานะที่ช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่โลก

คำสำคัญ: ธรรมาธิปไตย; การพัฒนาการปกครอง; สังคมไทยวิธีใหม่

Abstract

The research had the following objectives: 1) to study the principles of Dhammadhipateyya as one of the main teachings in Buddhism; 2) to study the principles of Dhammadhipateyya and the development of government in the context of the new Thai society; and 3) to propose guidelines for promoting the application of the principles of Dhammadhipateyya. It was qualitative research. The population or key informants used in the research were obtained through in-depth interviews with 30 people and focus group discussions with 13 people. The data was analyzed using descriptive content analysis.

The research results were found as follows: 1. The Buddha followed the principles of Dhammadhipateyya. In summary, the administration of the four Buddhist companies adheres to nine principles: 1) Peace principles: His Majesty has goals, which are ideals and strategies, that aim to seize the welfare and well-being of the people to have a good life and have peace. 2) The Buddhist Organization lays down the principles of work management. It requires working together toward the same goal. To solve problems or create understanding among monks. 3) Buddhist planning involves adhering to the principles of the Four Noble Truths. 4) Buddhist expertise, "Ettakka." 5) Buddhist conflict management is an administration that helps reduce conflicts. 6) Buddha Service: His Majesty has laid down principles for providing services to the people. 7) Buddhist ethics of governance He ruled the Sangha with righteousness and examined the practices of the Sangha together. 8) Buddha Sappaya, living according to the environment, and 9) achieving Buddhist results. The goal of becoming a Buddhist is happiness, peace, and nirvana.

2. Dhammadhipateyya and governance development in the context of the new Thai society That requires a person to try to study the concept as well as apply the principles of Dhammadhipateyya in a Thai society that is continuously developing. This is to promote awareness of democratic politics as well as the current political and administrative situation under the democratic governance structure. Dhammadhipateyya is a governance approach that emphasizes the principles of justice. Holding Dhamma as the main principle in governing in the present and in the future

3. Guidelines for promoting the application of the principles of Dhammadhipateyya in the development of government in the context of the new Thai society, namely (1) principles in the way of life of Thai people (2) principles in governing the country (3) being the center of the mind (4) being the source of Thai culture (5) being the main institution of Thai society (6) being the foundation of culture (7) being a national heritage (8) being a national identity (9) being a position that helps create civilization (10) status that helps create peace in the world.

Keywords: Dhammadhipateyya; governance development; new Thai society

บทนำ

ประเทศไทยปกครองโดยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ปัจจุบันประเทศไทยมีการปกครองโดยระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข มีการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนให้ประชาชนมีบทบาทและมีส่วนร่วมในการปกครอง และตรวจสอบการใช้อำนาจอธิปไตยเป็นรูปธรรม รวมทั้งมีการกำหนดกลไกสถาบันทางการเมืองทั้งฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายบริหาร ให้มีดุลยภาพและประสิทธิภาพ รวมทั้งให้สถาบันศาลและองค์กรอิสระอื่น สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้โดยสุจริตเที่ยงธรรม (อนุรักษ์ นิยมเวช, 2554) ธรรมาธิปไตยจึงมีความสำคัญ ทั้งในแง่ของความเป็นหลักธรรม ในแง่ของการถือปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงถือปฏิบัติ ทั้งยังสอนเหล่าสาวกให้ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย ในการถือปฏิบัตินี้ไม่จำกัดว่า ผู้ถือปฏิบัติจะอยู่ในระดับใด เป็นใครมาจากไหน หากสนใจใฝ่ธรรมแล้วก็สามารถปฏิบัติได้ ดังจะเห็นได้จากการที่พระราชผู้ทรงธรรมในสมัยพุทธกาล ก็ทรงปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตยในการปกครองประเทศ พุทธศาสนิกชน พุทธบริษัทก็ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย ในแง่ของการบริหารพุทธบริษัท 4 โดยสรุป 9 ประการ ได้แก่ 1) หลักสันติ ทรงมีเป้าหมายอันเป็นอุดมการณ์และยุทธศาสตร์ ที่มุ่งยึดเอาความผาสุกและความเป็นอยู่ของประชาชน ให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีความสงบสันติ 2) พุทธองค์การ ทรงวางหลักการบริหารจัดการงาน ต้องอาศัยการร่วมกันทำงานโดยมีเป้าหมายเดียวกัน เพื่อแก้ไขปัญหาหรือสร้างความเข้าใจในหมู่พระสงฆ์ 3) การวางแผนเชิงพุทธ โดยยึดหลักอริยสัจสี่ ที่เป็นการวางหลัก

และบวณการวางแผนที่ชี้แนะให้แก้ไขปัญหาที่สาเหตุ 4) ความเชี่ยวชาญเชิงพุทธ “เอตทัคคะ” 5) การบริหารความขัดแย้งเชิงพุทธ เป็นการบริหารงานที่ช่วยลดความขัดแย้ง 6) พุทธบริการ ทรงได้วางหลักการให้บริการแก่ประชาชน ที่ผู้บริหารองค์การภาครัฐต้องมีพรหมวิหาร 4 และมีสังคหวัตถุ 4 7) พุทธจริยธรรมมาภิบาล ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยธรรม ตรวจสอบวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ร่วมกัน 8) พุทธสัปปายะ ทรงดำรงตนตามสมควรภูมิประเทศ และ 9) สัมฤทธิ์ผลเชิงพุทธ เป้าหมายของการเป็นพุทธบริษัท คือ ความสุขสงบและปรินิพพาน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2555) ซึ่งความตื่นตัวทางวัฒนธรรมประชาธิปไตยในประเทศไทย เห็นได้ชัดจากเหตุการณ์ที่ผ่านมาในอดีต เช่น การต่อสู้ของขบวนการนักเรียนนักศึกษา ที่เรียกร้องประชาธิปไตยคืนกลับมาจากการปกครองแบบเผด็จการของรัฐบาลในขณะนั้น ขบวนการต่อสู้ของนักเรียนนักศึกษาเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงการตื่นตัวของคนรุ่นใหม่ให้ความสนใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมประชาธิปไตยโดยภาคส่วนที่แสดงออกได้อย่างชัดเจนในขณะนั้นคือ ภาคส่วนของของนักศึกษาจากมหาวิทยาลัย ที่มีการเรียน การสอนที่ปลูกฝังค่านิยมความเชื่อ ที่มีต่อวัฒนธรรมประชาธิปไตย

ดังนั้น เมื่อเห็นว่าสิ่งที่เป็นอยู่ในขณะนั้นกำลังดำเนินไปในทิศทางตรงกันข้ามกับสิ่งที่ควรจะเป็น จึงนำมาสู่ขบวนการเรียกร้องให้เกิดความชอบธรรมในสังคมประชาธิปไตย โดยคนรุ่นใหม่และกลายเป็นเรื่องราวในอดีตที่ยังคงอยู่ในความทรงจำของคนในปัจจุบันและเหตุการณ์ดังกล่าว ยังถือว่าเป็นสัญญาณที่ดีที่สามารถสะท้อนให้เห็นว่า คนไทยเปิดรับวัฒนธรรมประชาธิปไตยจากเหตุการณ์ที่ผ่านมาในอดีตจนถึงปัจจุบันเห็นได้ ว่าสมาชิกใน สังคมหันมาตื่นตัวกับวัฒนธรรมประชาธิปไตยมากขึ้น อาทิ การเข้ามามีส่วนร่วมในเลือกตั้ง ไม่ว่าจะเป็นในระดับท้องถิ่นหรือระดับประเทศ ซึ่งถือเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่สมาชิกในสังคมทุกคนพึงมีรวมไปถึงสมาชิกในสังคมกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นทางการเมืองมากขึ้นอาจจะมีความคิดเห็นไปในทิศทางเดียวกัน หรือสวนทางกันขึ้นอยู่กับปัจจัยแวดล้อมทางสังคมประกอบด้วยสถาบันครอบครัว ซึ่งถือเป็นสถาบันแรกที่สามารถหล่อหลอมให้บุคคล เกิดอุปนิสัยความเชื่อ หรือแนวคิดในสิ่งต่างๆ ที่สามารถมีผลต่อไปได้ในอนาคต โดยผ่านการอบรมสั่งสอนมาจากพ่อ แม่หรือเครือญาติต่อมาเมื่อสมาชิกในสังคม เข้าสู่วัยที่ต้องเข้ารับการศึกษาศึกษาผ่านสถาบันการศึกษาที่สามารถปลูกฝังความรู้ เปิดโลกทัศน์ในอีกมุมมองหนึ่งให้กับบุคคล โดยจะเห็นได้ชัดว่าหากบุคคลที่มีการศึกษาสูงขึ้นการตื่นตัวหรือความตระหนักในด้านใดด้านหนึ่งจะสูงขึ้นตามไปด้วย หรือแม้แต่ในกลุ่มเพื่อนก็ส่งผลต่อความตื่นตัวเช่นเดียวกัน หากเราอยู่ในสังคมเพื่อนแบบใด มักมีแนวโน้มที่จะโน้มเอียงไปในทิศทางเช่นนั้น รวมถึงในภาคส่วนของสถาบันสื่อสารมวลชนก็มีผลต่อความตื่นตัวเช่นเดียวกันการนำเสนอข่าวของสื่อจำเป็นอย่างยิ่งในยุคปัจจุบัน และสื่อเป็นหนึ่งในช่องทางที่ก่อให้เกิดความตื่นตัวอย่างเห็นได้ชัด (กัลยกร สังขชาติ และคณะ, 2562)

จากเหตุผลดังกล่าวที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิธีใหม่เพื่อศึกษาลักษณะความเป็นธรรมาธิปไตยตามแนวพระพุทธศาสนา

ในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ รวมถึงกระบวนการพัฒนาและรูปแบบการพัฒนาความเป็นธรรมมาธิปไตย
ในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักธรรมมาธิปไตยในฐานะที่เป็นหลักธรรมค้ำสอนประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาหลักธรรมมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่
3. เพื่อเสนอแนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครอง
ในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

การทบทวนวรรณกรรม

การวิจัยได้ใช้แนวคิด ทฤษฎี ที่เกี่ยวข้องกับ ธรรมมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบท
สังคมไทยวิถีใหม่ โดยแต่ละแนวคิด ทฤษฎี จะเป็นปัจจัยสนับสนุนนำไปสู่การตกผลึกข้อสรุปสร้าง
เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยแบ่งแนวคิด ทฤษฎี ออกเป็น 3 ตอน ได้แก่

1. แนวคิดเกี่ยวกับธรรมมาธิปไตยในพระพุทธศาสนา คำว่า “ธรรมมาธิปไตย” หรือ “ธัมมา
ธิปไตย” มีผู้รู้และนักวิชาการให้นิยามความหมายคำจำกัดความไว้ทั้งเหมือนกันและแตกต่างกัน
ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 ได้ให้คำจำกัดความ คำว่า “ธรรมมาธิปไตย” ไว้ว่า
“การถือธรรมเป็นใหญ่, การถือความถูกต้องเป็นหลัก” (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2542)
ส่วน พุทธทาสภิกขุ (พ.ศ. 2449–2536) หรือพระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) ได้กล่าวถึง
ธรรมมาธิปไตยไว้โดยมุ่งถึงความถูกต้องของธรรมชาติดังว่า “ธรรมมาธิปไตย เอาความถูกต้องของธรรมชาติ
เป็นใหญ่” หรือมุ่งถึงกฎเกณฑ์ของธรรมชาติดังว่า “ธรรมมาธิปไตยตามหลักของพุทธศาสนา ซึ่งเอาธรรม
หรือพระธรรมเป็นหลัก เอาความจริงความถูกต้องตามธรรมคือตามกฎเกณฑ์อันลึกซึ้งของธรรมชาติ
เป็นหลักซึ่งเราเรียกได้อย่างหนึ่งว่าพระเจ้า” หรือมุ่งถึงความดีว่า “สำหรับคำว่า ธรรมมาธิปไตย นั้นมัน
เล็งถึงความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรม เรียกสั้นๆ ว่าความดีก็แล้วกัน” (พุทธทาสภิกขุ,
2531)

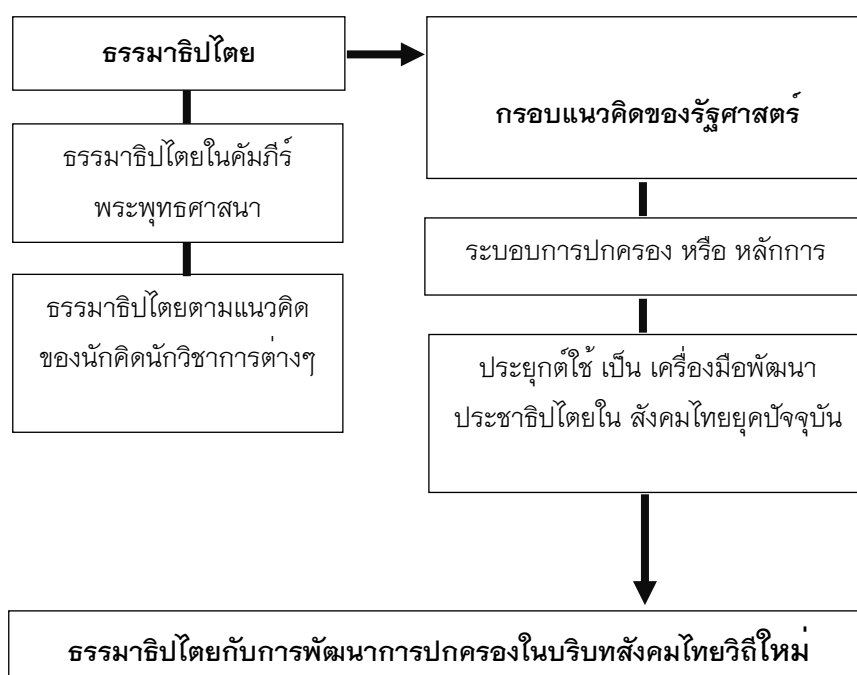
2. แนวคิดเกี่ยวกับแนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับการปกครอง จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับ
ความหมายของการปฏิบัติทางการปกครอง ได้มีนักวิชาการหลายท่านอธิบายไว้ ดังที่ จักรวาล
สุขไมตรี (2562) กล่าวว่า การปฏิบัติทางการปกครอง หมายถึง การจัด การการศึกษาโดยเป็นระบบ
ขั้นตอน ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนบริบทและโครงสร้างการบริหารจัดการปฏิบัติ
ทางการปกครองภายใต้สาระแห่งบทบัญญัติโดยยึดหลักของการมีเอกภาพเชิงนโยบาย หลากหลาย
ในการปฏิบัติ โดยเน้นระบบการกระจายอำนาจ และการยึดหลักการมีส่วนร่วมของท้องถิ่นเป็นสำคัญ
ส่วน รัชลดา สุวรรณนวล และ ระพิน พุทธิสาร (2564) กล่าวว่า การปฏิบัติทางการปกครอง หมายถึง

แนวคิด และวิธีการจัดการปกครอง จึงเป็นเสมือนกฎหมาย โดยให้ความสำคัญกับการปกครองให้สอดคล้องซึ่งกันและกันทั้งระบบ เพื่อให้ระบบการปฏิบัติทางการปกครองทั้งหน่วยงานของรัฐเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

3. แนวคิดเกี่ยวกับบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ จากสถานการณ์หลังการระบาดของไวรัสโควิด-19 ในประเทศไทย พบว่า ตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงปัจจุบันมีจำนวนผู้ติดเชื้อที่มีอายุน้อยที่สุดคือ อายุ 1 เดือน อายุมากที่สุด คือ 97 ปี และอายุเฉลี่ยที่พบว่ามี การติดเชื้อไวรัสโควิด-19 คือ 37 ปี อีกทั้งในสถานการณ์ปัจจุบันที่มีการแพร่ระบาดเริ่มลดลง ส่งผลให้สถานการณ์ของธุรกิจต่างๆ ที่โดนสั่งปิดเพื่อลดการแพร่ระบาดมีภาวะคลี่คลายดีขึ้นตามลำดับ ธุรกิจบางธุรกิจเริ่มเปิดดำเนินการได้ตามปกติ อาทิเช่น ห้างสรรพสินค้า ร้านอาหารคาเฟ่ คลินิก ร้านทำเล็บ ร้านทำผม เป็นต้น แต่ทว่าการเปิดร้านในครั้ง นี้ จะต้องมีการปฏิบัติตัวและมีมาตรการรองรับการป้องกันไวรัสโควิด-19 จนกลายมาเป็นมาตรฐานใหม่หรือที่เรียกกันว่าวิถีชีวิตใหม่ (New Normal) ซึ่งผู้ประกอบการจำเป็นต้องปฏิบัติ และปรับตัวให้เคยชิน เพราะแม้ว่าจะได้กลับมาเปิดกิจการได้อีกครั้ง แต่ก็ยังต้องเปิดกิจการภายใต้มาตรการควบคุมโรคของกระทรวงสาธารณสุขอย่างเคร่งครัด เพื่อไม่ให้พนักงานและลูกค้ามีความเสี่ยงที่จะติดเชื้อไวรัสโควิด-19 และป้องกันการแพร่ระบาดในรอบที่ 2 (Public Health Administration Division Ministry of Public Health, 2018)

กรอบแนวคิดการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัยตามแนวคิด/ทฤษฎีโดยใช้เทคนิคสามเสา ในการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมีรายละเอียดดังนี้

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัย

1. ประชากรและกลุ่มผู้ให้ข้อมูล

1.1 ประชากร ได้แก่ ประชาชนภาคกลางจำนวน 43 รูป/คน เพื่อใช้ในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสนทนากลุ่มเฉพาะ โดยผู้วิจัยได้กำหนดคัดเลือกแบบเจาะจง

1.2 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ผู้ให้ข้อมูลหลักด้านการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) คือผู้เชี่ยวชาญ ที่เกี่ยวข้องกับความต้องการของงานวิจัย โดยผู้วิจัยได้กำหนดคัดเลือกแบบเจาะจง จำนวน 30 รูปหรือคน

กลุ่มที่ 1 กลุ่มนักการเมือง	8 รูป
กลุ่มที่ 2 กลุ่มข้าราชการ	8 คน
กลุ่มที่ 3 กลุ่มนักวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนา	8 คน
กลุ่มที่ 4 กลุ่มนักวิชาการ	6 คน

1.3 การสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) ในการวิจัยครั้งนี้ โดยคัดเลือก ผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ที่เป็นผู้มีความเกี่ยวข้องกับการวิจัย ซึ่งหลักสูตรสังคมศึกษา ภาควิชารัฐศาสตร์ จำนวน 13 รูป/คน โดยผู้วิจัยได้กำหนดคัดเลือกแบบเจาะจง

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

2.1 การเก็บรวบรวมข้อมูล

1) การรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษาแนวความคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา วิธีการศึกษา รวมทั้งข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ โดย แบ่งแหล่งข้อมูล ดังนี้ (1) แหล่งปฐมภูมิ (Primary Source) ศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรณ เดปิฎก 2525 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525) และ (2) แหล่งทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาข้อมูลจากงานวิจัย หนังสือ เอกสารและตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

2) การพัฒนาคุณภาพและการสร้างเครื่องมือการวิจัยโดยการกำหนดผู้เชี่ยวชาญและ ที่ปรึกษาในการตรวจสอบ เพื่อช่วยในการปรับปรุงแก้ไข ให้คำแนะนำคำถามการวิจัยให้มีความชัดเจน มากที่สุด

3) ติดต่อประสานงานผู้มีส่วนในการให้ข้อมูลการวิจัย เพื่อการสัมภาษณ์ และการจัดสนทนากลุ่มเฉพาะ โดยออกหนังสือจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมทั้ง การกำหนดวัน และเวลา สถานที่ พร้อมทั้งการลงพื้นที่ภาคสนามในแต่ละกิจกรรม

4) กำหนดระยะเวลาในการเก็บข้อมูล โดยเริ่มเก็บข้อมูลตั้งแต่เดือนเมษายน ถึงเดือน มิถุนายน 2566 ซึ่งใช้เวลาในการเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ และสรุปผลการวิจัยโดยใช้เวลาทั้งหมด ระยะเวลา 3 เดือน

2.2 การวิเคราะห์ข้อมูล

1) สรุปประเด็นนำไปแยกแยะ จัดกลุ่มข้อมูลตามวัตถุประสงค์ว่าตรงกับความเป็นจริงมีความสอดคล้องมากน้อยเพียงใด รวมทั้งการวิเคราะห์ วิจัยในประเด็นที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ผลการวิจัยมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

2) การวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยจะใช้เทคนิคการจำแนก จัดระเบียบข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนา

2.3 สรุปผลการวิจัย

1) การสรุปผลการวิจัยเป็นการตรวจสอบให้ข้อมูลมีความสมบูรณ์ และครบถ้วน นำผลการวิจัยสรุปเป็นข้อเสนอแนะและนำเสนอต่อที่ประธานที่ปรึกษาเพื่อตรวจสอบความถูกต้องตามลำดับเสร็จแล้ว

2) จัดทำเป็นรูปเล่มที่สมบูรณ์นำเสนอผลการวิจัยที่สถาบันวิจัยบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ต่อไป

ผลการวิจัย

1. หลักธรรมาธิปไตยในฐานะที่เป็นหลักธรรมคำสอนประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย ในแง่ของการบริหารพุทธบริษัท 4 โดยสรุป 9 ประการ ได้แก่ 1) หลักสันติ ทรงมีเป้าหมายอันเป็นอุดมการณ์และยุทธศาสตร์ ที่มุ่งยึดเอาความผาสุกและความเป็นอยู่ของประชาชน ให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีความสงบสันติ 2) พุทธองค์การ ทรงวางหลักการบริหารจัดการงาน ต้องอาศัยการร่วมกันทำงานโดยมีเป้าหมายเดียวกัน เพื่อแก้ไขปัญหาหรือสร้างความเข้าใจในหมู่พระสงฆ์ 3) การวางแผนเชิงพุทธ โดยยึดหลักอริยสัจสี่ ที่เป็นการวางหลักและบวนการวางแผนที่ชี้แนะให้แก้ไขปัญหาที่สาเหตุ 4) ความเชี่ยวชาญเชิงพุทธ “เอตทัคคะ” 5) การบริหารความขัดแย้งเชิงพุทธ เป็นการบริหารงานที่ช่วยลดความขัดแย้ง 6) พุทธบริการ ทรงได้วางหลักการให้บริการแก่ประชาชน ที่ผู้บริหารองค์การภาครัฐต้องมีพรหมวิหาร 4 และมีสังคหวัตถุ 4 7) พุทธจริยธรรมาภิบาล ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยธรรม ตรวจสอบวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ร่วมกัน 8) พุทธสัปปายะ ทรงดำรงตนตามสมควรภูมิประเทศ และ 9) สัมฤทธิ์ผลเชิงพุทธ เป้าหมายของการเป็นพุทธบริษัท คือ ความสุขสงบและปรินิพพาน

2. หลักธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ นั้นต้องอาศัยบุคคลที่ต้องพยายามศึกษาแนวคิดตลอดถึงพยายามนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทยที่พัฒนาไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อการส่งเสริมการตื่นตัวทางการเมืองระบอบประชาธิปไตยตลอดถึงสถานการณ์การเมืองการปกครองปัจจุบันภายใต้โครงสร้างการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้

ธรรมาธิปไตย เป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม ถือธรรมเป็นหลักในการปกครองในปัจจุบัน และอนาคต

3. แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ คือ (1) หลักในการดำเนินชีวิตของคนไทย (2) หลักในการปกครองประเทศ (3) การเป็นศูนย์รวมจิตใจ (4) การเป็นที่มาของวัฒนธรรมไทย (5) การเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย (6) การเป็นรากฐานของวัฒนธรรม (7) การเป็นมรดกของชาติ (8) การเป็นเอกลักษณ์ของชาติ (9) ฐานะที่ช่วยสร้างสรรค์อารยธรรม (10) ฐานะที่ช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่โลก

อภิปรายผลการวิจัย

1. หลักธรรมาธิปไตยในฐานะที่เป็นหลักธรรมคำสอนประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย ในแง่ของการบริหารพุทธบริษัท 4 โดยสรุป 9 ประการ ได้แก่ 1) หลักสันติ ทรงมีเป้าหมายอันเป็นอุดมการณ์และยุทธศาสตร์ ที่มุ่งยึดเอาความผาสุกและความเป็นอยู่ของประชาชน ให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีความสงบสันติ 2) พุทธองค์การ ทรงวางหลักการบริหารจัดการงาน ต้องอาศัยการร่วมกันทำงานโดยมีเป้าหมายเดียวกัน เพื่อแก้ไขปัญหาหรือสร้างความเข้าใจในหมู่พระสงฆ์ 3) การวางแผนเชิงพุทธ โดยยึดหลักอริยสัจสี่ ที่เป็นการวางหลักและบวรการวางแผนที่ชี้แนะให้แก้ไขปัญหาที่สาเหตุ 4) ความเชี่ยวชาญเชิงพุทธ “เอตทัคคะ” 5) การบริหารความขัดแย้งเชิงพุทธ เป็นการบริหารงานที่ช่วยลดความขัดแย้ง 6) พุทธบริการ ทรงได้วางหลักการให้บริการแก่ประชาชน ที่ผู้บริหารองค์การภาครัฐต้องมีพรหมวิหาร 4 และมีสังคหวัตถุ 4 7) พุทธจริยธรรมาภิบาล ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยธรรม ตรวจสอบวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ร่วมกัน 8) พุทธลัทธิปาเยะ ทรงดำรงตนตามสมคฺรภูมิประเทศ และ 9) สัมฤทธิ์ผลเชิงพุทธ เป้าหมายของการเป็นพุทธบริษัท คือ ความสุขสงบและปรินิพพาน ซึ่งมีความสอดคล้องกับงานวิจัยของ (ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม และคณะ, 2564) ที่กล่าวว่า “หลักธรรมาธิปไตยนี้ ไม่ใช่ระบบการเมืองการปกครอง แต่เป็นแนวความคิดที่ถือหลักความถูกต้อง ความยุติธรรมเป็นหลักในการปกครอง ในอาธิปไตยยสูตรนั้น ได้แบ่งอาธิปไตยออกเป็น 3 คือ 1) อัตตาธิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่) (2) โลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่) และ (3) ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) ในส่วนของหลักธรรมาธิปไตยนั้น พระพุทธองค์ เน้นที่หลักละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาใจตนให้บริสุทธิ์” สอดคล้องกับงานวิจัยของ อนุชา พละกุล และคณะ (2563) ที่กล่าวว่า “ธรรมาธิปไตย เป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม ถือธรรมเป็นหลักในการปกครอง ยึดถือความถูกต้องชอบธรรมเป็นเครื่องมือตัดสินใจใช้สนับสนุนการปกครอง ได้แก่ 1) ธรรมลัทธิ ผู้ปกครองต้องทรงธรรม ประพฤติปฏิบัติตามธรรม และ

บริหารรัฐด้วยความถูกต้องตามอำนาจ 2) ธรรมเนียม ผู้ปกครองต้องเข้ามาสู่อำนาจ ตามแบบแผน กฎหมายที่ถูกต้องชอบธรรม เรียกว่าโครงสร้าง รูปแบบ และกติกาการปกครองที่เป็นธรรม และ 3) ธรรมมติ คือมติที่เป็นธรรม ปราศจากการได้มาซึ่งกลวิธีที่ผิดกฎหมาย ละเมิดจรรยาบรรณ ยึดเป้าหมายการบริหารปกครองเพื่อประชาชน ให้ได้รับสันติสุข มิตรภาพ ภารดรภาพ สิทธิเสรีภาพ ตามที่ เจตนารมณ์ของพลเมืองต้องการ ส่งผลทำให้ระบบการเมืองมีการพัฒนาสูง มีการพัฒนาความเป็น ประชาธิปไตยมากขึ้น เพราะเป็นช่องทางในการให้ข้อมูลข่าวสารได้อย่างต่อเนื่องในปริมาณที่ไม่จำกัด มีอิทธิพลส่งผลให้พลเมืองมีสิทธิ โอกาสและความเท่าเทียมในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ระบอบการเมืองการปกครอง ทุกระบอบ ผู้ปกครองทุกประเภท ต้องปกครองรัฐเพื่อให้เกิดความ เป็นธรรมกับทุกฝ่าย ธรรมาธิปไตย จึงเป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม คือการถือธรรม เป็นหลักในการปกครอง ยึดถือความถูกต้องชอบธรรมเป็นเครื่องมือตัดสินใจ ใช้สนับสนุนการปกครอง” และสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูอรุณสุตาลังการ (ปริดา ขนฺติโสภโณ) (2561) ที่กล่าวว่า “ความ เป็นธรรมาธิปไตยเป็นลักษณะของผู้นำชุมชนที่ยึดถือหลักการที่ถูกมากกว่ายึดหลักของคนส่วนใหญ่ที่ไม่ ถูกต้องยึดหลักเหตุผล ยึดหลักความจริง ยึดหลักความถูกต้อง ยึดความเป็นธรรม ยึดหลักประโยชน์ ส่วนร่วม และการไม่ยึดกระแสเสียงคนส่วนใหญ่ที่ไม่ถูกต้องและไม่เป็นธรรม”

2. หลักธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ นั้นต้องอาศัยบุคคลที่ต้อง พยายามศึกษาแนวคิดตลอดถึงพยายามนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทยที่พัฒนาไป อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อการส่งเสริมการตื่นตัวทางการเมืองระบอบประชาธิปไตยตลอดถึงสถานการณ์ การเมืองการปกครองปัจจุบันภายใต้โครงสร้างการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้ ธรรมาธิปไตย เป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม ถือธรรมเป็นหลักในการปกครองในปัจจุบันและอนาคต สอดคล้องกับงานวิจัยของ ไพรัชพัฒน์ ใจแก้วมา (2563) ที่กล่าวว่า “การดำรงชีวิตแบบปรกติใหม่ของ คนทั่วโลกที่เกิดขึ้นสามรูปแบบ คือ พฤติกรรมเริ่มแล้วเลิกพฤติกรรมเริ่มแล้วทำต่อ และกระแสรองเป็น กระแสหลัก ขณะที่ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจพฤติกรรมชีวิตแบบปรกติใหม่ของสังคมไทยที่ปรากฏอยู่ ใน Google Trends มี 4 ด้าน คือ วิถีชีวิต สุขภาพเศรษฐกิจ และนันทนาการการสำรวจของข้อมูลทั้งสอง ส่วนแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของพฤติกรรมดำรงชีวิตแบบปรกติใหม่สามรูปแบบ คือ 1) พฤติกรรมเริ่มแล้วเลิก มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต สุขภาพ เศรษฐกิจและนันทนาการ 2) พฤติกรรม เริ่มแล้วทำต่อ มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต และเศรษฐกิจ และ 3) พฤติกรรมกระแสรองเป็นกระแสหลัก มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และนันทนาการ”

3. แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครอง ในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบท สังคมไทยวิถีใหม่ คือ (1) หลักในการดำเนินชีวิตของคนไทย (2) หลักในการปกครองประเทศ (3) การ

เป็นศูนย์รวมจิตใจ (4) การเป็นที่มาของวัฒนธรรมไทย (5) การเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย (6) การเป็นรากฐานของวัฒนธรรม (7) การเป็นมรดกของชาติ (8) การเป็นเอกลักษณ์ของชาติ (9) ฐานะที่ช่วยสร้างสรรค์อารยธรรม (10) ฐานะที่ช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่โลก สอดคล้องกับงานวิจัยของ นิยม เวชกามา (2561) ที่กล่าวว่า “การมีส่วนร่วมทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยโดยตรง ประชาชนทำหน้าที่เป็นสภาใช้อำนาจอธิปไตยบริหาร และตุลาการด้วยตนเอง โดยมีความคิด พุด และทำด้วยเมตตาต่อกัน กระจายผลประโยชน์ปฏิบัติตามระเบียบวินัยและกฎหมาย รับฟังความคิดเห็น ของผู้อื่นและเคารพความคิดที่แตกต่าง ประชาชนมีอำนาจตัดสินใจทางการเมืองและการบริหารในเรื่อง สำคัญที่มีผลกระทบต่อ การดำเนินชีวิตและวิถีชีวิตของตนในรูปของภาคพลเมือง”

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

ภาพที่ 2 แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่

จากภาพดังกล่าวพบว่า แนวทางส่งเสริมการนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ คือ (1) หลักในการดำเนินชีวิตของคนไทย (2) หลักในการปกครองประเทศ (3) การเป็นศูนย์รวมจิตใจ (4) การเป็นที่มาของวัฒนธรรมไทย (5) การเป็นสถาบันหลักของสังคมไทย (6) การเป็นรากฐานของวัฒนธรรม (7) การเป็นมรดกของชาติ (8) การเป็นเอกลักษณ์ของชาติ (9) ฐานะที่ช่วยสร้างสรรค์อารยธรรม (10) ฐานะที่ช่วยสร้างความสงบสุขให้แก่โลก สอดคล้องกับงานวิจัยของ นิยม เวชกามา (2562) ที่กล่าวว่า “การมีส่วนร่วมทางการเมืองในระบอบ

ประชาธิปไตยโดยตรง ประชาชนทำหน้าที่เป็นสภาใช้อำนาจนิติบัญญัติบริหาร และตุลาการด้วยตนเอง โดยมีความคิด พุด และทำด้วยเมตตาต่อกัน กระจายผลประโยชน์ปฏิบัติตามระเบียบวินัยและกฎหมาย รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นและเคารพความคิดที่แตกต่าง ประชาชนมีอำนาจตัดสินใจทางการเมือง และการบริหารในเรื่องสำคัญที่มีผลกระทบต่อ การดำเนินชีวิตและวิถีชีวิตของตนในรูปของภาคพลเมือง”

สรุป

ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ นั้นต้องอาศัยบุคคลที่ตัองพยายามศึกษาแนวคิดตลอดถึงพยายามนำหลักธรรมาธิปไตยมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทยที่พัฒนาไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เพื่อการส่งเสริมการตื่นตัวทางการเมืองระบอบประชาธิปไตยตลอดถึงสถานการณ์การเมืองการปกครองปัจจุบันภายใต้โครงสร้างการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้ ธรรมาธิปไตยเป็นแนวทางปกครองที่เน้นหลักความยุติธรรม ถือธรรมเป็นหลักในการปกครองในปัจจุบันและอนาคต

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ระดับปัจเจกบุคคล การพัฒนาระดับปัจเจกบุคคล ควรมีการส่งเสริมให้เกิดจิตสำนึกในตัวเองของนักการเมือง ในด้านของความเป็นชาตินิยมและรักประเทศชาติบ้านเมือง
2. ระดับหน่วยงาน ควรมีการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมและศีลธรรมในหน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน โดยเริ่มต้นจากการคัดเลือกผู้นำขององค์กรที่มีคุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรม เพื่อให้เกิดการซึมซับในทางที่ดีงามอย่างสม่ำเสมอ

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ธรรมาธิปไตยกับการพัฒนาการปกครองในบริบทสังคมไทยวิถีใหม่ ผู้นำที่จะทำให้เกิดการพัฒนาทางการเมืองตามหลักธรรมาธิปไตยได้ ต้องพัฒนาในประเด็นเหล่านี้ที่เกี่ยวข้องคือหลักสูตรทางการศึกษา เช่น หลักสูตรรัฐศาสตร์ หลักสูตรรัฐประศาสนศาสตร์ และหลักสูตรการพัฒนาชุมชนที่เหมาะสมกับบริบทของผู้นำในพื้นที่นั้นๆ

เอกสารอ้างอิง

- กัลยกร สังขชาติ, ชันทอง ใจดี และ วันจักร น้อยจันทร์. (2563). ปัจจัยที่มีผลต่อความผูกพันในองค์การของกำลังพลกรมทหารพรานที่ 42 ตำบลท่าประดู่ อำเภอนาทวี จังหวัดสงขลา. *วารสารวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา*, 11(2), 154-169.

- จักรวาล สุขโมตรี. (2562). การบริหารตามสังคหวัตถุ 4 ขององค์การบริหารส่วนตำบลพะตง อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา. *วารสารราชพฤกษ์*, 17(2), 105–111.
- นิยม เวชกามา. (2562). รูปแบบการมีส่วนร่วมทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยของประชาชนชาวสกลนคร ตามแนวพุทธจิตวิทยา(วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2542). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ เติบปี 2524*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2555). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 23). กรุงเทพฯ: พลิขัณม์.
- พระครูอรุณสุตาลังการ (ปรีดา ขนฺติโสภโณ). (2561). รูปแบบการพัฒนาความเป็นธรรมาธิปไตยของผู้นำชุมชนในเขตอำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช. *วารสารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*, 5(2), 364–376.
- พีรพัฒน์ ใจแก้วมา. (2563). การศึกษาพฤติกรรมการดำรงชีวิตแบบปรกติใหม่ของประชาชนชาวไทยระหว่างวิกฤตโควิด-19(วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต สาขาภูมิศาสตร์ คณะเกษตรศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม). มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). *การเมืองคือธรรมะ*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา.
- ภัชลดา สุวรรณนวล, และ ระพี นพพิสิโร. (2564). การบริหารจัดการชุมชนตามหลักสังคหวัตถุ 4. *Journal of MCU Nakhondhat*, 8(2), 325–336.
- อนุชา พลกุล. (2563). การวิเคราะห์โลกทัศน์ทางการเมืองของเยาวชนที่มีต่อรัฐบาลไทย ช่วง พ.ศ. 2563. *วารสาร มจร เพชรบุรีปริทรรศน์*, 3(1), 61–75.
- อนุรักษ์ นิยมเวช. (2554). *บทความเกี่ยวกับการพัฒนาการเมืองและการมีส่วนร่วมของประชาชน*. กรุงเทพฯ:สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา.
- Public Health Administration Division Ministry of Public Health. (2018). *Summary of the Meeting of the Sub-Committee on Establishment and Management of Treatment Services for Coronavirus Disease 2019 (COVID-19), Busarakham Hospital*. Nonthaburi: Ministry of Public Health.